

РЕГІОНАЛЬНІ ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ: ПРОЯВИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Марія Кармазіна

ПІДҐРУНТЯ ФОРМУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано практики формування регіональних політичних режимів в Україні, методи маніпуляцій ресурсами і свідомістю мешканців регіонів.

Ключові слова: політичні регіони, регіональний політичний режим, політичні партії, маніпуляція свідомістю, еліта регіонів.

Mariia Karmazina. Background of the regional political modes in Ukraine.

The article analyzes the practices of formation of regional political regimes in Ukraine, methods of manipulating resources and consciousness of the inhabitants of the regions.

Key words: political regions, regional political regime, political parties, manipulation of consciousness, elite of regions.

Аналіз інформаційного простору держави, як і політичної риторики політиків та журналістів, свідчить, що (умовний) український «політичний словник» стрімко розширюється: у ньому з'являються слова і словосполучення для позначення досить своєрідних феноменів. Серед них, приміром, – «удільний князь області», «політична вотчина», «регіональний лідер/лідери», «сімейна група, контролююча регіон», «господарі області» (див. про це: [1]) чи «негласні господарі» (див.: [2]). Якщо раніше можна було почути про населені пункти, яких характеризували як щось середнє «між раєм і концтабором» (див.: [3]), створеним тим чи іншим народним депутатом, а різного рівня експерти та аналітики ретельно виписували «генеалогію» «регіональних князьків корольків» (наприклад, Донеччини [4], Житомирщині [5], Рівненщини [6], Сумщини [7], Харківщини [8]) чи «кланів» (буковинського [9], дніпропетровського [10] та ін.), зауважуючи, що

«регіони держави нагадують феодальні уділи» [11], то нині, з початком проведення децентралізації й утворенням територіальних громад, мова почала заходити про можливість появи в Україні приватних міст та сіл (див.: [12]), про «самоврядування феодалів» [13], про дефрагментацію України, яка «буде поділена на бурштинові, аграрні та промислові пояси зі своїми "князьками"», у яких «є власна армія, зброя і чималі гроші», а «української влади на цій території – немає...» [14].

Такий «словник» по-своєму свідчить про те, що на карті України формуються (чи вже сформувалися) альтернативні Києву політико-економічні центри. Іншими словами: в унітарній Українській державі функціонувала/функціонує низка регіональних політичних режимів.

Що було (і є) підставою для їх постання?

Одну із таких підстав для зародження і функціонування вказаних режимів найперше (і найлегше) можна розгледіти в далекій історичній ретроспективі, коли частини українських земель входили до різних державних організмів – до Російської чи Австро-Угорської імперій – і, відповідно, до різних політичних систем. Тобто, українська спільнота функціонувала в умовах відмінних політичних режимів, що накладало відбиток на політичну свідомість, культуру і політичну поведінку її членів як учасників політичного процесу (як об'єктів чи суб'єктів) і що по-своєму дається взнаки і нині: місцеве населення (регіону), підтримуючи ідею унікальності «свого» регіону, декларує *вірність традиції* (у т. ч. – й політичним міфам та стереотипам, ідеологіям та релігійно-конфесійним патернам, зовнішньополітичним орієнтирам) та *історичній пам'яті* – чинникам, які допомагали й допомагають одним оберігати *свої європейські* цінності й по-своєму підносити ідею Івана Франка «І ми в Європі» (яка залишається цивілізаційно привабливою попри нинішню очевидну кризу європейського інтеграційного проекту, своєрідну неоднорідність європейських країн, про що, з-поміж іншого, свідчить, наприклад, існування «двох Польщ» і, зокрема, бідної «Польщі Б», як визначив Філіп Тер [15], чи специфічна ко-трансформація «двох» Німеччин у Європі «двох швидкостей» та ін.), іншим – триматися ідеї належності до *слов'янства, руського мира*.

В умовах сьогодення чинник *традиції* та *історичного підґрунтя політичного регіоналізму* набуває новітніх модифікацій: моментом його формування часто називають не далеке, а близьке минуле – перебування українських регіонів у складі Советського Союзу чи якоїсь із держав Східної Європи, зокрема – у період між двома світовими війнами ХХ століття.

Вище викладене дозволяє твердити, що у формуванні механізму створення та обґрунтування підстав (на рівні свідомісних настанов для населення) для постання регіонального політичного режиму чинник *традиції* та *історичного підґрунтя* – один із домінантних. *Відмінність минулого*, наявність *унікального регіону* з населенням, що має «свої» цінності, – свого роду матеріальна основа для формування регіонального політичного режиму.

Відмінність минулого й традиції із констатації перетворилися у підставу протиставлення й виокремлення того чи іншого українського регіону як так чи інакше «унікального». Силою, яка, маніпулюючи політичними та економічними чинниками, актуалізувала і політизувала *ідею регіону*, була (і залишається) регіональна еліта. Так, на початку 1990-х років давалися взнаки претензії на владу і відповідний статус двох групколішньої партноменклатури: дніпропетровської і донецької, які вирішили в Українській державі «узаконити існуючий стан речей» [16]. Тобто регіональна еліта намагалася закріпити свою владу не лише на рівні регіону, але «за традицією» – мати міцні позиції й на центральному рівні. «Володіння регіоном» (у політичному сенсі) мало слугувати засобом для *утримання/здобуття* владних повноважень, *збереження себе* (своїхпредставників)у владі та *розширення спектра компетенційу* мінливих політичних реаліях початку 1990-х років як на регіональному, так і центральному владних рівнях.

Показово, що вкоріненню ідеї «унікальності регіону» й, відповідно, наступному формуванню регіональних політичних режимів сприяли дії не тільки «донецьких» чи «дніпропетровських» екс-партноменклатурників, але й представників української інтелектуальної еліти, що дистанціювалася від советських «цінностей» (хоча її становлення й відбувалося в советський час). Зокрема, ідею відмежування від московського центру на зламі 1980–1990 рр. обстоював советський дисидент, очільник

Народного Руху України, голова Львівської обласної ради В'ячеслав Чорновіл, котрий ратував за федералізацію УССР чи утворення автономії Галичини у складі останньої, що мало б наслідком, відповідно, й законодавче закріплення функціонування регіонального політичного режиму.

Чорноволові настанови «проростали» на своєрідному ґрунті Галичини ідеями, які виходили за рамки офіційного советсько-партійного дискурсу і по-своєму виокремлювали регіон з-поміж інших у складі ССРСР. Так, ще у квітні 1990 р. Львівська обласна рада народних депутатів своєю постановою «Про розмежування функцій радянських і партійних органів» наголосила, що «рішення керівних органів КПСС усіх рівнів – від ЦК КПСС до парткомів, які стосуються державних, господарських і культурних справ, віднесених у виключну компетенцію рад та підлеглих їм структур, вважати такими, що втратили свою чинність на території Львівської області» [17]. У липні того ж року Тернопільська міська рада ухвалила універсал про владу, проголосивши себе вищим органом державної влади на території міста. А наприкінці зими 1991 р. у Львові був започаткований регіональний орган – Галицька асамблея. Крім того, на регіональному рівні почали виникати місцеві політичні партії. Таким чином, на початку 1990-х років були спроби інституціоналізації регіональних режимів на низці територій на заході України.

З розвитком українського законодавства (зокрема, ухваленням Верховною Радою України 26 березня 1992 р. Закону «Про місцеві ради народних депутатів і місцеве та регіональне самоврядування»; Конституції України, 1996 та ін.) федералістські (чи автономістські) ідеї на теренах Галичини поступово втрачали актуальність.

Перший практичний приклад формування регіонального політичного режиму (під тиском сепаратистських сил – представників проросійських організацій на зразок Республіканського руху Криму) продемонстрував Крим, що постав перед «викликом з минулого»: на зламі 1980–1990 рр., коли ССРСР переживав процеси розпаду, різні політичні актори – від владної еліти всесоюзного рівня до різноманітних місцевих еліт – для здобуття чи утримання влади в регіоні прагнули скористатися

інструментом «Кримська автономія», витвореним у 1921 р. більшовиками з тією самою метою (для здобуття і утримання влади на півострові). Представники першої (владної еліти всесоюзного рівня) задумувалися над тим, щоб «компенсувати об'єктивне послаблення державної машини і запобігти втечі республік від Центру», а тому вихід із «ситуації розпаду» вбачали у створенні держави, яка б складалася вже не з 15 союзних республік, що мали право вільного виходу з держави, а державного організму із понад 30 суб'єктів, у тому числі – зі статусом автономій, які, втім, уже б не мали права вільного виходу з держави [18, с. 24]. Щодо місцевої еліти Криму, то вона не була однорідною й одноставною у своїх бажаннях стосовно джерел і суті політичної влади в Кримській області: дослідники, в одному випадку, звертали увагу, що автономізація була на руку кримським татарам, які вбачали в ній крок на шляху до створення національної кримськотатарської автономії; в іншому випадку – акцентували, що за автономію висловлювалися російські націоналісти, які, мімікуючи, проголошували комуністичні, республіканські, етнічно-культурні гасла, прагнучи при цьому одного – концентрації влади в своїх руках чи відновлення влади/впливу на регіон Росії.

Ситуація набула розв'язання на початку 1991 р., коли 20 січня в Кримській області був проведений референдум (перший за роки існування ССРСР!), 93, 26% учасників якого висловилися за відновлення в Криму автономії. Невдовзі (12 лютого 1991 р.) Верховною Радою УССР було ухвалено два документи – Закон Української ССР «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки» [19] в межах Кримської області в складі УССР та Постанову «Про введення в дію Закону Української РСР, Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки» [20]. Останньою передбачалося формування нового владного механізму в АРК, що закріплювало певний алгоритм зміни формату влади. Згодом ці рішення «помираючого ССРСР» були оцінені як «бомба вповільненої дії» [21].

Варто відзначити, що на час розвалу ССРСР і прийняття (24 серпня 1991 р.) Верховною Радою УССР Постанови «Про проголошення незалежності України» та, відповідно, «Акту проголошення

незалежності України» процес становлення автономії не здобув логічного завершення. Зокрема:

– не було закріплено на законодавчому рівні суті поняття «автономія» в межах унітарної держави. Тобто статус «автономія» суперечив принципу «унітарність»;

– не було визначено систему органів влади АРК та, відповідно, обсяг повноважень/компетенцій її владних інститутів;

– не було проведено розмежування та вибудовано ієрархію повноважень/компетенцій між державою Україна і утворенням за назвою «АРК» та ін.

Такі обставини створили підґрунтя для конфліктності у взаєминах влади АРК з центральною владою.

Наступним «щаблем» у посиленні градусу напруженості у площині «Україна – Кримська автономія» став певний поспіх у діях Верховної Ради Кримської АССР, яка ще *до розробки і прийняття Конституції* хвалила (10 вересня 1991 р.) Закон «Про органи державної влади Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки»* (складався з п'яти глав, 26 статей) [22].

---

*Цей Закон був досить суперечливим, оскільки, з одного боку, він нібито закріплював поділ влади Кримської АССР на законодавчу, виконавчу, судову (статті 1–3, відповідно, були присвячені компетенції «Верховної Ради Кримської АРСР», «Раді Міністрів Кримської АРСР» та «Правосуддю в Кримській АРСР»), але, з іншого боку, – містив «родимі плями» советського часу. Так, він проголошував Верховну Раду Кримської АССР «вищим органом державної влади республіки», який міг вирішувати «всі питання, віднесені до його компетенції». Тобто прямо не вказував на законодавчі функції Верховної Ради автономії: «виняткові повноваження» стосувалися і законодавчих функцій, і тлумачення законів, і «спрямування діяльності місцевих органів державної влади і самоуправління» та ін.

За Верховною Радою Кримської АССР закон закріплював не тільки право (як свідчила стаття 1-18) звертатися до Верховної Ради України чи її Президії з «пропозицією дати висновок про відповідність Конституції і законам України актів Кабінету Міністрів України, інших республіканських (України) державних органів, а також актів громадських об'єднань, що суперечили інтересам і Декларації про державний суверенітет Криму», але й (згідно зі статтею 1-21) «призупиняти дію на території Кримської АССР законодавчих та інших актів Верховної Ради України та її Президії», інших державних органів України, «якщо вони виходять за межі своїх повноважень і обмежують суверенні права Кримської АССР». Тобто Закон по-своєму «передбачав» можливість конфрон-

Окремий погляд на ситуацію в Кримській АССР демонструвала політична платформа «Республіканського руху Криму» [23] (розроблена у вересні 1991 р.*), в якій обстоювалася ідея створення «власної державності» в Криму, запровадження поста президента, подвійного громадянства для «кримчан», «кримців» (власне, Криму і «Співдружності», тобто СНД), російської мови як мови «зовнішніх зносин», «діловодства», республіканської гвардії тощо. Фактично пропонувалася інша модель організації влади.

Про нагнітання антиукраїнських настроїв на півострові свідчив той факт, що у травні 1992 р. Верховною Радою Криму була ухвалена Конституція «Республіки Крим». У 1994 р. антиукраїнські сили, здобувши перемогу на президентських і парламентських виборах,

---

тації з центральною владою, хоча в заключних положеннях статті 1 вказувалося, що «закони і постанови, прийняті Верховною Радою Кримської АРСР, не повинні суперечити законам України, прийнятими в межах компетенції України».

Специфікою Ради Міністрів Кримської АССР, яка, згідно із Законом, проголошувалася «урядом», вищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади республіки, було те, що до його складу (стаття 15) входив Голова Ради Міністрів, перші заступники і заступники Голови, керуючий справами Ради Міністрів Кримської АРСР та (за посадами) керівники відділів та управлінь Ради Міністрів, що віднесені до «центрального органів державного управління республіки». Постійно діючим органом проголошувалася Президія Ради Міністрів Кримської АССР. Тобто структура «уряду» не передбачала наявності міністрів, відповідальних за ті чи інші сфери і напрями життєдіяльності автономії.

Вказуючи на те, що «правосуддя в Кримській АРСР здійснюється Верховним судом Кримської АРСР, районними (міськими) народними судами», Закон жодним чином не вказував на природу судових законів, на базі яких мало здійснюватися, власне, це правосуддя. Разом з тим, стаття 25 закріплювала положення, що «прокуратура Кримської АРСР здійснює вищий нагляд за виконанням на території республіки законів України і Кримської АРСР».

Закон передбачав, що «до розмежування компетенцій між Україною і Кримською АРСР» та до прийняття Конституції Кримської АССР, законів останньої «щодо місцевих Рад народних депутатів і місцевого самоуправління» у «Республіці система, принципи організації та діяльності, повноваження місцевих Рад» та їхніх виконавчих комітетів визначатимуться Законом України «Про місцеві Ради народних депутатів в Українській РСР і місцеве самоуправління».

*Республіканський рух Криму (РПК) постав у серпні 1991 р. 3 жовтня 1991 р. РПК очолював Юрій Мешков. Після трансформації РПК у Республіканську партію Криму Ю. Мешков залишався главою політичної сили.

зосередили у своїх руках владу в регіоні, яка протрималася аж до березня 1995 р., коли центральною владою в Києві було скасовано згадану Конституцію та посаду президента «Республіки Крим» [24].

Вище викладене дозволяє твердити, що, якщо у випадку Галичини основною ідеєю була ідея «геть від Москви!», то кримський регіональний режим формувався під гаслами «геть від Києва до Москви!». Крім того, варто усвідомити й те, що «кримська нестабільність» першої половини 1990-их років була, з-поміж іншого, наслідком законодавчої нестабільності в молодій Українській державі, відсутністю (до 1996 р.) її Конституції, що зумовлювало, відповідно, інституційну нестабільність як у центрі, так і регіонах*.

Після придушення кримського сепаратизму на місці «Республіки Крим» постала Автономна Республіка Крим (АРК), яка стала регіоном, де вперше в незалежній Україні почав функціонувати регіональний політичний режим на засадах «автономії», специфікою якої, з-поміж іншого, було створення комфортних умов для існування джерел сепаратизму: російського – у вигляді Чорноморсько флоту Росії, організацій типу Народного фронту «Севастополь–Крим–Росія», та кримськотатарського – у вигляді опозиційної Меджлісові організації «Міллі Фірка» (яка розробила «Стратегію і тактику на сучасному етапі», проголосивши необхідність «відновлення національної державності на території «Кримського Юрту» [25], оскільки, як стверджувалося у «Програмі Міллі Фірка «Кримські татари: Стратегія ХХІ століття», лише «наявність повноцінної державності – необхідна і достатня умова збереження, розвитку і майбуття... народу» [26]).

Утім, не тільки «Міллі Фірка» висловлювалася за «повноцінну державність», але й, приміром, Л. Іслямовуже на початку 2017 р. зазначав, що загалом формат автономії сам собою непоганий, «та все ж це одна із форм рабства» [21].

Попри те, що проросійські сепаратисти переконували: «Кримчани не люблять Україну і не бачать свого майбутнього у

---

* Характерний момент: лише 12 квітня 2017 р. Кабінет Міністрів України підтримав розроблений Мін'юстом України законопроект, яким відмінялася дія усіх нормативно-правових актів часів Советського Союзу (див.: [27]).

складі цієї держави. Жителі півострова пов'язують своє майбутнє з оновленням російської державності і відчувають свою причетність до великого геополітичного проекту нової відроджуваної Росії», низка аналітиків все ж не бачила в цьому загрози і надалі твердила, що «кримського сепаратизму, актуального для кінця минулого століття явища, ... на півострові немає... Це скоріше культурне явище. Звісно, іредента присутня – уявлення того, що Крим є частиною Росії, бо за Крим проливали кров російські солдати. Ця сукупність ідей присутня не лише в підручниках та історичних книжках, але й залишається у музеях, публічному просторі, політиці історичної пам'яті, і це впливає на формування настроїв». Несуттєвими вважалися і сепаратистські настрої серед кримських татар.

Утім, специфікою регіонального політичного режиму в АРК була не тільки наявність сепаратистських сил, які своїм способом тиснули на регіональну владу, але й функціонування потужних злочинних угруповань, тісно пов'язаних з нею у період 1990-х – 2000-х років і аж до моменту окупації Криму Росією. Серед них – «Сейлем», «Греки», «Славяне», «Імдат», «Адар», формування «Дзюби» і «Сахана» та інші, діяльність яких під дією тих чи інших чинників то затухала, то знову розгорталася.

Ці та інші нетрадиційні політичні актори, безумовно, впливали на регіональні політичні режими, про що недвозначно заявила свого часу голова Національної поліції України, говорячи про, приміром, «злочини у законі»: це – «люди криміналу», які «покликані дестабілізувати, в першу чергу, криміногенну ситуацію в Україні», що будь-які «злочини у законі» представляють «інтереси ФСБ в Україні», «можуть впливати на українських політиків», домовлятися з ними [28]. Це означало, що нетрадиційні політичні актори не просто тиснули на традиційних, але справляли вплив на традиційні інститути, витискуючи їх і підміняючи їх нетрадиційними, створюючи й підтримуючи функціонування позаправових політичних практик.

1990-ті роки – початок формування персоналізованих і кланових регіональних політичних режимів, як, наприклад, режиму П. Лазаренка на Дніпропетровщині. Механізм створення режиму свідчить, що своєрідним стартовим майданчиком для П. Лазаренка (трудова досягнення якого починалися із таких «сходинок», як водій, агроном, голова правління колгоспу) були посади в райкомі (1985–1987) та

обкомі (1987–1990) КПУ, виконкомі Дніпропетровської обласної ради (1991). У незалежній Україні у березні 1992 р. Л. Кравчук призначив П. Лазаренка представником Президента в Дніпропетровській області; у липні 1995 р. – він очолив Дніпропетровську ОДА, а вже у вересні того самого року став першим віце-прем'єр-міністром України. У період травня 1996 – липня 1997 р. П. Лазаренко був Главою українського уряду*. Крім того, у період травня 1990 – лютого 2002 р. – обирався народним депутатом України (II та III скликання). Політичний інструмент П. Лазаренка – створена у березні 1994 р. Політична партія Всеукраїнське об'єднання «Громада».

За свідченням низки Інтернет-ресурсів, установлені в кримінальному процесі в США докази пролили світло на дії Лазаренка-державного службовця: перебуваючи на посаді віце-прем'єр-міністра і далі прем'єр-міністра України, він «сформував із великими бізнесменами ділові відносини, які носили характер вимагання», що «ошукав український народ шляхом вимагання частки володіння в компаніях, проведення розподілу привілеїв по благу тощо», що «користувався схемою, за якою від будь-якого позитивного рішення для бізнесменів, він вимагав 50% прибутку у формі відкату» (це стосувалося і продажу природних ресурсів, і пшениці, і молочних продуктів, і природного газу) [29].

Регіональний політичний режим на Закарпатті формувалася дещо в інший спосіб: його осередком став клан Балог.Тобто персоніфікація регіонального політичного режиму мала відмінну від Дніпропетровщини іпостась: на статус «господаря» регіону претендував клан.

Що уможливило такий стан речей?

Зауважу, що і режим П. Лазаренка, і режим клану Балог можна розглядати як перші реальні прояви Кучминої держави. Другий Президент України, уже відійшовши від влади і огляда-

---

*На жаль, П. Лазаренко став одним із тих українських Прем'єрів, про чію інтелектуальну потугу, особливості свідомісних настанов та про специфіку буття ми дізнаємося не з, приміром, наукових, публіцистичних чи художніх творів їхнього пера (на зразок «Сібілла, або Дві нації» Б. Дізраелі чи п'ятитомної праці «Світова криза», як і шеститомної «Друга світова війна В. Черчіля та ін.), а з фрагментів судової справи в США.

ючись назад, переконував, що «держава, викликаючи на себе незадоволення населення», була «зобов'язаною стати на сторожі класу власників, що народжувався», незважаючи на те, що «порушень, зловживань, безпорядку при проведенні приватизації було багато», що «в очах більшості населення і управлінського апарату уся приватизація була кричущим порушенням» справедливості і порядку [30, с. 95, 94]. Л. Кучма наголошував: «Отож, я вважаю, що коли б не було цих “олігополій”, цих “кланів”, не було б сьогоднішньої України. “Олігополія” здійснювала свою владу на “підвідомчій” їй території» і повністю влаштувала Президента, оскільки робила «головне» – підтримувала «системи життєзабезпечення, керуючись, звісно, своїми корисливими інтересами» [30, с. 95]. Л.Кучма дбав не про створення потужного прошарку середнього класу, а наївно(?) вірив у патріотичність і високоморальність великого бізнесу, переконуючи, що саме такий бізнес зможе «взяти на себе розвиток інфраструктури, у тому числі соціальної», що тільки він «може вкладати засоби у високо-технологічну продукцію» [30, с. 95].

Таким чином, Президент Л. Кучма створював не потужні державні інститути в центрі і на місцях, а віддав питання встановлення правил гри на відкуп кожній з регіональних еліт. Він своїм способом уможливив формування економічного підґрунтя для «оформлення» регіональних еліт. Зокрема, серед політико-економічних рішень, які сприяли формуванню регіональних політичних режимів (хоч і без офіційної інституціоналізації за зразком АРК), варто назвати, найперше, створення владою ЗВТ, забезпечення умов для розгортання прикордонної торгівлі та ін., що так чи інакше сприяло економічному зміцненню регіональних еліт та, відповідно, їх режимів, які, в свою чергу, активно встановлювали контроль за «місцевими ресурсами» – митницею, чи прикордонною (у т.ч. контрабандною) торгівлею, функціонуванням портів та ін.

Аналізуючи механізм розбудови режиму кланом Балог, зауважу, що він мав свої особливості. Своєрідним політичним ліфтом для В. Балого, який на початку 1990-х років був директором ТОВ «Рей-Промінь», а потім головою правління ТОВ «Барви» (м. Мукачеве), а крім того, за деякими даними, був людиною, яка відповідала за «мукачівський обшак» [31], стало

членство (з 1997 р.) у СДПУ (о) – політичній силі В. Медведчука, що набирала ваги, борючись за статус «партії влади» (феномену, що швидко формувався і набирав конкретних обрисів уже в перші роки президентства Л. Кучми), який з часом таки й здобула (після втрати цього статусу «першою партією влади» – НДП на чолі з В. Пустовойтенком). Ставши міським головою Мукачєвого (1998), а потім і головою Закарпатської ОДА (1999), на початку ХХІ століття В. Балога впевнено піднімався владними шаблями, ставши народним депутатом України (2002–2005), міністром (2005–2006) в уряді Ю. Єханурова, згодом – М. Азарова (2010–2012). У 2006–2009 рр. – очолював Секретаріат Президента України.

Показовим було те, що В. Балога разом з братами (Іваном та Павлом Балогами та В. Петьовкою) за підтримки інших родичів (серед яких, як іронізували ЗМІ, були «і мертві, і живі, і ненароджені») та членів закарпатської «Цімбори» (місцевої «мафії», члени якої були то односельцями, то шуринами і т. п., що цінується і береться до уваги при налагодженні стосунків і зв'язків [32]) захоплював у володіння Закарпаття. Наслідком стало те, що «сімейно-фінансовий» клан Балог «десятиліття панував на Закарпатті, мав тут необмежену владу, доступ до фінансових ресурсів» [33]. Необмеженість влади проявлялася не лише у ході контролю за всіма кадровими призначеннями на території регіону, а й усіма «підступами до митниці» та схемами, які «задіяні на кордоні» [34]. Крім того, відбувався підкуп населення за допомогою роздачі «грошей на дітей, інвалідів, сиріт, циганів» [34].

Підтримуючи ту чи іншу політичну силу (доки не було створено «власної» партії з промовистою назвою – «Єдиний центр», що постала у 2008 р. на базі «Партії приватної власності», створеної у 1999 р.), Балоги підтримували й усіх Президентів України (від Л. Кучми до П. Порошенка), що забезпечувало їм пролонгацію статусу «господарів регіону».

Одним із інструментів впливу на чергового Президента була «русинська карта», яка завжди «раптово» активізувалася і після досягнення певних домовленостей із Балогами заспокоювалася [34]. Утім, у 2015 р. ставку було зроблено й на фаворита на виборах у Берегівському районі – на угорську партію, за яку Балоги закликали

голосувати усіх тих, хто не голосував за «Єдиний центр», бо «решта українських партій нам тут не потрібні» [34].

Таким чином, володіння бізнесом, далі – входження у місцеві, а потім і найвищі владні структури, використання цілої низки інструментів керування регіоном та розбудови політико-економічних відносин з владою в Києві (від підкупу виборців у регіоні та захоплення економіки Закарпаття у свої руки до маніпулювання циганами, угорцями і «русинським питанням» і, відповідно, – застосування шантажу у взаєминах з центральною київською владою) – ось складові механізму становлення, розвитку та функціонування регіонального політичного режиму, створеного кланом Балог. Шантажистський потенціал клану стає особливо небезпечним з врахуванням настроїв представників влади сусідньої Угорщини, які нині виступають за автономію угорських меншин за кордоном* (див.: [37]).

---

*Утім, нині від керівників Закарпаття звучать заспокійливі версії розвитку подій. Так, як зазначив речник голови Закарпатської ОДА, угорська діаспора розселена не лише в Закарпатті і найпотужніша вона у Румунії – 1, 5 млн чол. (зокрема, у Трансильванії), що становить 6% від населення Румунії. У Словаччині мешкає 500 тис. угорців або 4%. У Сербії – 300 тис., або 3% від населення країни. В українському Закарпатті проживає 150 тис. угорців, або 0, 3% населення України. Наголошується, що питання, яке угорські «урядовці хочуть винести ... на розгляд Європейського парламенту... стосується, у першу чергу, країн які входять до Єврозони». Речник зазначив, що жодної дискусії з приводу автономії закарпатських угорців бути не може, оскільки Україна, згідно з Конституцією, – унітарна держава [35]. Попри це слід пам'ятати, що ситуація може дуже швидко змінитися і заспокійлива риторика може наразі поступитися автономістській чи сепаратистській.

Варто взяти і факт, зазначений О. Забужко, яка, відвідавши Закарпаття, зазначила: «Угорської символіки тут справді вражаюче багато! Мене в цьому сенсі потрясла Берегівщина. Там на кожному будинку – буквально, без перебільшень, установлені ці меморіальні дошки: тут жив та працював, чи тут зупинявся великий угорський письменник, чи культурний, чи історичний діяч. На третій день нашого перебування в Берегові я почала казати чоловікові, що ніколи не підозрювала, що в Угорщині аж стільки великих письменників! При всій моїй любові і пошанівку до угорської літератури, але щоб на кожному простінку оце чіпляти, ну даруйте, це занадто, і вже явно не з любові до культури роблено. Це просто та сама символічна мітка, яка для українця має означати принаймні наступне: «Вас тут не стояло»... Я свідомо того, що йде війна, а це – складова отої самої інформаційної війни. Нам усім треба бути цього свідомими і думати, як захищатися. А головна форма захисту – це усвідомлення, що є моїм і де воно» [36].

Говорячи про регіональний політичний режим, слід мати на увазі, що «регіон» – поняття відносне. Регіон, у низці випадків, може співпадати з виборчим округом (а не, приміром, областю) та територією, яка належить сучасним бізнесменам. Зокрема – землевласникам. Яскравою ілюстрацією такого випадку можна вважати Київщину, де основою бізнесу родини А. і Т. Засух була агрофірма «Світанок»; Суслowych – агрокорпорація «Сквира». Населення територій провадження бізнесу ставало ресурсом (власників бізнесу) під час виборів різного рівня. Зокрема, Т. Засуха стабільно здобувала перемогу на виборах народних депутатів України у виборчому окрузі №94 аж до 2012 р., коли її, «регіоналку», переміг представник іншої політичної сили (Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина»). І хоча рішенням суду на двадцяти семи дільницях округу №94 результати виборів було «неможливо встановити» (див.: [38]), вибори все ж по-своєму засвідчили певну деградацію регіонального режиму.

«Політичною вотчиною» Є. Суслowych* були, крім Сквирського, ще три райони Київської області – Сквирський, Володарський, Тетіївський, Ставищенський: саме там, у «своєму окрузі» («Там, де на мене і собаки не загавкають», як зізнавався «сквирський князь» Є. Суслов [1]) – у ТВО №88 – на виборах народних депутатів до Верховної Ради України у 2006 р. та на дострокових виборах

---

* Найактивнішими членами родини Суслowych, яка контролює агропромисловий бізнес на півдні Київщини, є Євген Сулов та його батьки – Іван Миколайович та Наталя Миколаївна Суслowych, дядьки – Василь Миколайович, Геннадій Миколайович та Микола Миколайович Суслови. Родина (за даними 2015 р.) контролювала: ВАТ «Шамраївський цукровий завод»; «Сквирський вентиляторний завод»; ВАТ «Сквирський сирзавод»; СП з аграрнопромислового будівництва «Сквирський агропромбуд»; ТОВ «Агропромислова корпорація, „Сквира”»; ЗАТ «Швейник»; ТОВ українсько-індійське підприємство «АНУП»; ДП «Ануп-кафе «Каштан»; ТОВ «Готель»; ТОВ «Перукарня»; приватне торгово-виробниче підприємство «Сім»; споживче товариство «Сім», яке є засновником у Госпрозрахунковому відокремленому філіалі «Вояж» СП «Сім», Госпрозрахунковому відокремленому філіалі «Гена» СП «Сім», Госпрозрахунковому відокремленому філіалі «Вересень» СП «Сім»; Дитячий будинок «Центр розвитку дитини «7» для дітей сиріт»; споживче товариство «Олександрія»; ТОВ «Консул»; ТОВ «Агросім»; ТОВ «Агрофірма, „Малолисовецька”»; фермерське господарство «Черемош» [39].

2007 р. Сквирський міський голова Є. Суслов здобув перемогу, займаючи, відповідно, десяте та тринадцяте місця у списку «Блоку Юлії Тимошенко» (див.: [40; 41]) та забезпечуючи таким чином політичне прикриття бізнесу своєї родини.

З огляду на вищесказане, можемо твердити, що виписати одну модель становлення регіональних політичних режимів в Україні – неможливо. Режими інституціоналізувалися у різний час і з залученням представників різних соціальних прошарків. Якщо на Київщині, приміром, становлення і розвиток режимів відбувався у «вотчинах» латифундистів, то на Харківщині значного впливу набували «цеховики», «бариги» і «кидали», на Дніпропетровщині – «обкомівські» і «південмашівські» (див. про це детально: [32]), а на Закарпатті, зокрема, – члени вищезгаданої «Цімбори». Різними були й періоди їхнього існування (восени 2016 р. Г. Москаль заявляв, приміром, про те, що він «відбив у клану Балогі Закарпатську область» [42]), як і засоби їхньої легітимізації. Промовистим прикладом у цьому разі є досвід Донеччини, де формування регіонального політичного режиму відбувалося за допомогою низки досить своєрідних інструментів:

– «консервування простору», що призводило до незмінності «політичного ландшафту» міста, про що свідчили (у 2013 р., тобто напередодні російської окупації частин Донеччини і Луганщини) назви районів, вулиць, площ, парків; збережені місця пам'яті та пам'ятники советського часу; советські свята тощо (див. про це детальніше: [43]) й, відповідно, майже незмінна політична ідентичність мешканців міста;

– незмінності кола осіб Донецька/Донеччини*, які уособлювали владу на локальному/регіональному рівнях, а також представляли її

---

* У процесі парламентських виборів 1990, 1994, 1998 років сформувався своєрідний пул «переможців Донеччини» – група осіб, яким вдалося не тільки у 1990-х рр. представляти інтереси Донецька і – ширше – Донеччини у Верховній Раді України, але й в подальшому – на зламі ХХ–ХХІ століття. Серед цих осіб були М. Азаров, р. Богатирьова, Ю. Болдирев, Г. Васильєв, Ю. Звягільський, В. Коновалюк, В. Ландик, О. Лещинський, С. Матвієнков, О. Панасовський, В. Рибак, Г. Самофалов, П. Симоненко, М. Чечетов. Вибори 2002, 2006, 2007 і 2012 років засвідчили, що осердя «регіонального пулу» у Верховній Раді України становили як уже згадані персони, так і низка нових, які стали «парламентськими

на центральному впродовж усього періоду після 1991 р., ставши

довгожителами»: М. Азаров, Н. Аркаллаєв, Т. Бахтеева, Р. Богатирьова, В. Богуслаєв, Г. Васильєв, О. Єфремов, Ю. Звягільський, В. Зубанов, В. Ландик, С. Ларін, С. Ківалов, С. Ключєв, Б. Колесников, М. Комар, О. Лещинський, Л. Литвинов, В. Макеєнко, В. Наконечний, О. Панасовський, В. Пехота, Г. Самофалов, Г. Скудар, О. Стоян, В. Тихонов, В. Турманов, В. Хомутиннік, О. Царьов, І. Шкіря, М. Янковський та ін. (див. про це детальніше: [43, с. 142–146]). Незмінністю була позначена ситуація з вибором міського голови Донецька: у 1990–1992 роках упродовж короткого терміну посаду голови міської ради Донецька обіймав О. Махмудов. У листопаді 1992 року головою Донецької міської ради народних депутатів та головою виконкому став Ю. Звягільський, а його першим заступником – В. Рибак, що потягло за собою докорінну зміну ситуації на весь наступний час (аж до моменту постановня «ДНР» і створення «міської адміністрації» на чолі з І. Мартиновим) – владу в Донецьку уособлюватимуть дві персони: у вересні 1993 – квітні 2002 рр. міським головою був В. Рибак (після того, як Ю. Звягільський у червні 1993 року був призначений віце-прем'єр-міністром України, а у вересні того ж року – в. о. прем'єр-міністра України), у 2002 – липні 2014 рр. – О. Лук'янченко. Така особливість була одним зі свідчень надзвичайної слабкості місцевого самоврядування, впливу на ситуацію на місцях адміністрації і фінансово-промислових груп [43, с. 149]. Аналіз змінності голів Донецької обласної ради свідчить, що після проголошення України незалежною державою очільниками облради по кілька місяців були Ю. Смірнов (до квітня 1992 р.) й О. Петренко (квітень – 2 серпня 1992). Більш тривалий час у дев'яностих роках ХХ століття що посаду обіймали В. Чупрун (12 листопада 1992 – липень 1994), В. Щербань (10 липня 1994 – 4 жовтня 1996), І. Пономарьов (4 жовтня 1996 – 14 травня 1999), В. Янукович (14 травня 1999 – 14 травня 2001). Термін перебування на зазначеній посаді у 2000-х роках почав зростати: Б. Колесников її обіймав у період травня 2001 – квітня 2005 і з 4 серпня 2005 до 25 квітня 2006 рр.; А. Близнюк був виконувачем обов'язків голови облради з травня до 4 серпня 2005 рр. і головою з 26 квітня 2006 р. до 15 квітня 2010 р.; А. Шишацький – з 15 квітня 2010 до 2 березня 2014, коли на зміну йому прийшов С. Тарута. При цьому показовим є те, що центральна влада в особі Президента України по-своєму підтримувала/консервувала владу на місцях. Так, після того як Ю. Смірнов перестав очолювати Донецьку облраду, він був призначений представником Президента у Донецькій області (20 березня 1992 – липень 1994), йому на зміну прийшов В. Щербань (11 липня 1995 – 18 липня 1996), який, будучи головою облради, очолив Донецьку ОДА. Короткий час (з 18 липня 1996 р. до 14 травня 1997 р.) головою Донецької ОДА був С. Поляков, якого 14 травня 1997 р змінив В. Янукович, обраний, як зазначалося вище, у 1999 році головою облради. Після В. Януковича очільниками у 2000-х роках призначалися чотири особи: А. Близнюк, В. Логвиненко, В. Чупрун, А. Шишацький. У березня 2014 року (з розгортанням кризи на Донбасі) очільником став С. Тарута, якого у жовтні змінив О. Кіхтенко. Таким чином, з початку української незалежності дуже обмежене коло осіб утримувало владу у місті Донецьку й Донецькому регіоні [43, с. 150–151].

фактично «господарями» чи «власниками» Донецька і Донеччини. Демократичних змін (у механізмі трансформації влади) фактично не відбувалося, що по-своєму влаштувало Київ, зокрема, Президента Л. Кучму: забезпечивши його підтримку на президентських виборах 1999 р., представники донецької еліти здобули не тільки важелі впливу на Президента, але й змогли (з 2002 р.) стати незмінними представниками Донеччини в парламенті, інших органах влади та убезпечили тим самим свій політичний, економічний управлінський контроль за «своїм» регіоном;

– редукції «шахтаря-трудівника» до рівня «особи, яка бореться за виживання» в умовах економіки, яка і надалі приносила прибутки власникам підприємств, але прирікала «людський ресурс» на безробіття, мізерну платню, жахливі умови праці, примітизувала його свідомість. Останнє проважувало аполітичність й апатичність основної маси донеччан, їхню суспільну пасивність, низьку здатність до самоорганізації, живучість міфів про «золоті часи» (советського періоду: фальшива історія породжувала фальшиву політику) і підстави для збереження советської ідентичності тощо. Аполітичність, крім того, зумовлювалася браком знань (наприклад, щодо інших українців – з інших регіонів) і сучасної освіти, що часто ставало підґрунтям для формування різноманітних міфів, ілюзій, страхів, слабкої саморефлексії та ін. Пояснювалася вона і повним підкоренням людського ресурсу міста/регіону інтересам та устремлінням правлячої і бізнесової еліти в умовах її спротиву реформуванню економіки регіону (про що по-своєму говорили і походи шахтарів на Київ у період 1990-их – 2002 року, і поширення копанок та використання дитячої праці, продовження роботи нерентабельних шахт у подальший час тощо);

– підтримки представниками еліти Донецька ідей регіоналізму, дотримання комуністичної/соціалістичної риторики, ідей «слов'янської єдності» та православ'я, проросійських й антиукраїнських настанов. Утім, політична ідентичність локальної еліти була позірною. Для власників капіталів і «людського ресурсу» ідентифікаційна проблематика актуалізувалася лише у ситуації, коли поставало запитання, «хто, які зовнішньополітичні орієнтації убезпечать власні статки й, відповідно, примножать

їх?». Останнє зумовлювало той факт, що політична ідентичність представників місцевих еліт, в одних випадках, була *ситуативною* або *вдаваною*, в інших – з досить випуклим акцентом: *просвіропейська* чи *проросійська*. Їх поведінка й політика були своєрідним механізмом маніпуляції свідомістю мас і зумовлювали своїм способом той факт, що стійкі суспільні ідентичності ставали нестійкими. Це особливо проявлялося в «обмеженому просторі» – на рівні регіону, куди в Україні «вхід» держави й еліти з інших регіонів був по-своєму закритим. Тобто місцеві регіональні еліти на свій розсуд формували ідентичність регіону (міста);

– утримання аполітичної й апатичної свідомості мешканців регіону засобами УПЦ (МП) (проникнення служителів церкви на підприємства і поширення ідей «русского мира», що було деструктивним чинником і відбувалося на шкоду процесам формування української політичної ідентичності; створення віртуального – словесно-емоційного – простору, пов'язаного зі слов'янсько-православним «руским миром») та ЗМІ як антиукраїнських суб'єктів інформаційного поля, що призводило до формування в індивіда стійких негативних установок, викривлення сприйняття реальності і, як наслідок, до неоформленості, нечіткості маркерів політичної ідентичності, ідентифікації особистості лише на рівні локального соціуму (*донецький* як вияв *неполітичної ідентичності*), що віддзеркалювало різні ступені фрустрації індивідів та призводило до співіснування *совєтської, постсовєтської, української, російської, донецької, донбаської* (вибудованій на тюремній «понятійній» культурі, що мала свої вияви у всьому – від поведінки до мови) ідентичностей та до зростання рівня конфліктогенності соціуму;

– маніпулювання інформацією, що зумовлювало нездатність локальної спільноти до протистояння зовнішнім викликам, унеможливило конструктивні політичні практики. Інформаційний простір Донеччини був переповнений виданнями з антиукраїнським змістом. Публікації таких видань знецінювали все українське, нагнітали страх (який став свідомісною домінантою мешканців міста), провокували до деструктивних (щодо України) дій і – ширше – були наповнені антизахідними, антисемітськими, антидемократичними гаслами. Методом «абсурдизації реальності»

(через надання неповної, недостовірної, фрагментарної та іншими способами викривленої інформації) висміювалися досягнення/можливості України як держави; нівелювалася довіра до політичних, соціальних державних інститутів; відбувалася дифамація і, відповідно, ізоляція певних суспільних прошарків.

– освітньо-культурної політики в Донецьку (про що говорить перешкоджання відкриття українських класів у школах, відтворення української складової в історії Донбасу у місцевих музеях, спротив представників освітньої еліти увічненню пам'яті В. Стуса тощо).

Наслідком потрапляння індивіда у тенета віртуальних благ («слов'янської єдності», «руського мира», «православного братства» та ін.), створених регіональним режимом, було однією з причин, які уможливили знищення «імунітету соціуму» і постання «саморобних» «ДНР» і «ЛНР» (й відповідної ідентичності) та обернулися фактичним самознищенням регіону.

Час вносив (і вносить) свої корективи у функціонування регіональних політичних режимів. На Закарпатті це проявилася, за даними засобів масової інформації, у зіткненні у 2015 р. інтересів двох народних депутатів – В. Балого і М. Ланьо [44]. Наслідком стало збройне протистояння в Мукачевому (липень 2015) [45].

Показово, що народний депутат Верховної Ради України VII та VIII скликання М. Ланьо, як і В. Балого, – уродженець Мукачівського району Закарпатської області. Суб'єктом висування М. Ланя на парламентських виборах 2012 р. була ПАРТІЯ РЕГІОНІВ [46], на позачергових 2014 р. – він став самовисуванцем [47]. У кримінальних колах М. Ланьо відомий як «Блюк», угруповання якого, за деякими даними, займалося в Закарпатті контрабандою [48].

Загалом, феномен людини, яка з локального рівня спромоглася піднятися до рівня народного депутата, будучи при цьому тісно пов'язаною з тими чи іншими кримінальними структурами в регіонах, став маркером політичного процесу в Україні. Уже з 1990-х років, формуючи свої капітали шляхом рейдерських захоплень підприємств, вбиваючи один одного, представники місцевих еліт створювали свої кланові «охоронні структури» (як поблажливо називав їх Президент Л. Кучма [30, с. 93]), які

фактично з часом перетворювалися у приватні армії*, і, минаючи державу і закон, «віджимали» бізнес у опонентів, а головне – придушували опір населення (як, приміром», «тітушки» під час Революції Гідності в низці українських міст), якщо цей опір не сприяв просуванню бізнесових чи владних інтересів олігарха-утримувача гібридної «армії».

Нині «хазяї» озброюються і далі й «абсолютно не звертають увагу ані на владу, ані на правоохоронні органи» [14]. Шантажуючи так чи інакше центральну владу нестабільністю у регіоні, вони все частіше використовують потенціал своїх армій.

---

*У 2010 р. (див. про це детальніше: [49]) в Україні як «обов'язковий атрибут бізнесу» існували «приватні армії», створювані «навіть невеликими» фінансово-промисловими групами, які набирали собі на службу десятки і сотні «людей у камуфляжі». Чисельність останніх, за деякими даними, становила близько 500 тис. осіб, що кількісно перебільшувало Збройні сили України у 2, 5 рази.

У березні 2012 р. Верховною Радою України було прийнято Закон «Про охоронну діяльність» (одним із авторів якого був В. Малишев, що із 2000 р. очолював міліцію у м. Донецьку; з 2005 р. – особисту охорону Р. Ахметова). Стаття 9 Закону «Права суб'єкта охоронної діяльності» фактично розширювала права охоронних фірм на застосування насилля, дозволяючи для «забезпечення охоронної діяльності придбавати, зберігати та використовувати в установленому законодавством порядку спеціальні засоби» [50], перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України – бронежилети, захисні каски, газові балончики з аерозолями сльозоточивої та дратівної дії, газові пістолети і револьвери та патрони до них калібру 6, 8 і 9 міліметрів, заряджені речовинами сльозоточивої та дратівної дії, гумові кийки, наручники пластикові (текстильні) одноразового використання, електрошокові пристрої, пристрої вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та зазначені патрони [51].

Того ж – 2012– року в СКМ з'явилася структура за назвою «Охоронний холдинг», що була створена зусиллями народного депутата України V–VI скликань Верховної Ради С. Мельником [52].

Таким чином, була ліквідована монополія держави на насилля. Разом з тим слід відзначити, що з початком російсько-української війни низка охоронних структур, за деякими даними, стали «базою для формування озброєних батальйонів як з боку України, у випадку з «Приватом» – це «Дніпро-1», так і з боку так званої «ДНР» – це батальйон «Восток»» [52]. Утім, уже через рік з'явилося побоювання, що «приватні армії... вже давно не були в зоні АТО, а... воюють за інтереси великого бізнесу», що може породити хаос, анархію й призвести до руйнування України [53].

Серед останніх прикладів – використання Р. Ахметовим ще до початку розгортання російсько-української війни учасників приватної армії у ролі «кишенькових» терористів на Донбасі (див. про це детальніше: [54]).

Попередній – 2016-ий – рік з новою силою продемонстрував своєрідне прилаштування регіональних політичних режимів до ситуації у країні. Засоби масової інформації, Інтернет-ресурси, заговорили про «повернення старих стосунків Балоги і Медведчука» і почали формулювати недвозначне запитання – чи не взяли-ся «Медведчук та Балога... за створення Закарпатської народної республіки?» [55]. Прикметно, що таке запитання постало після засідання третьої сесії Закарпатської облради VII скликання, учасники якої затвердили звернення до Президента, Прем'єра та спікера парламенту, наголосивши на необхідності внесення змін до Конституції України та надання широких адміністративних і фінансових повноважень органам місцевого самоврядування. Екс-очільник Закарпатської ОДА і народний депутат України і член фракції «Опозиційного блоку» О. Ледида прокоментував ситуацію так: «В умовах децентралізації, яка була заявлена, 16 найпотужніших підприємств, на яких працює близько 15-ти тисяч людей, які платять податки на різні рівні, близько півмільярда гривень переведені у Львівську область! Сьогодні в кожній області з держбюджету виділені мільярди на будівництво доріг, у Закарпатській – нуль. Не кажучи вже про те, що прикордонне Закарпаття досі не включили в митний експеримент, де передбачено надпланові надходження платежів направляти на розбудову доріг регіону. І таких багато прикладів. Поки заяви вищого керівництва держави, на жаль, розходяться з реальними ділами, а з області намагаються зробити таку собі безправну сільську раду» [55].

У цій ситуації інтерес викликає те, що, незважаючи на належність до різних політичних сил, які до того ж перебувають у специфічних стосунках з режимом В. Путіна в Російській Федерації, регіональна еліта Закарпаття експлуатує ідею *обділеного регіону*, якому центр не додає ресурсів. Можна твердити, що це була своєрідна *третья іпостась обділеного регіону*.

Чому саме третя?

Якщо повернутися у 1990-ті роки (коли ця ідея зазвучала вперше), то з'ясуємо, що так звані *обділені регіони*, найперше, відчували свою *обділеність* «при перерозподілі влади у новій незалежній державі». На зміну цій, іпостасі *обділених* владою, прийшла друга, яку по-своєму представила регіональна еліта, назвавши низку регіонів «економічними центрами» країни та акцентувавши ідею про те, що саме вони «годуєть всю Україну» та найбільше збагачують український бюджет. Вихід регіональна еліта пропонувала один – федералізацію країни. Остання, як доводилося, дозволила б не тільки бути регіональній еліті основним гравцем на політичному полі регіону, але й, головне, самостійно розпоряджатися регіональними ресурсами. Таким чином, економічні інтереси регіональної еліти підштовхували її до декларування вимог зміни статусу того чи іншого регіону, що уможливило б легітимацію процесу і результатів формування регіонального політичного режиму.

Тож інструмент за назвою «федералізація України», досить ефектно був використаний у 2004 р., коли відбувся з'їзд у Северодонецьку, де глава Донецької обласної ради Б. Колесников проголосив необхідність автономної республіки на Південному Сході України. У свою чергу, Верховна Рада України ухвалила (у першому читанні) зміни до Конституції, які передбачали розширення сфери впливу обласних рад.

У наступний час (аж до моменту обрання В. Януковича на президентську посаду) регіональні еліти (насамперед Донеччини, Луганщини, Харківщини, які позиціонувалися головними претендентами на статус суб'єктів федерації) постійно експлуатували ідею федералізму, дбаючи про збереження своєї влади і власності на регіональному рівні.

Реальний стан справ (див. Таблицю 1) свідчив про те, що у 2013 р. найбільший валовий регіональний продукт виробляв Київ. Майже вдвічі (!) меншим він був у Донецькій та Дніпропетровській областях. У Харківській області, порівняно з Києвом, він був меншим у 3, 75 рази; в Одеській – у 4, 48; Київській – 4, 53; Львівській – 4, 93; Луганській – 5, 67; Закарпатській – 4, 60 разів і т. п. До того ж, як свідчить Таблиця 1, з початку ХХ століття (з 2005 р.) тенденція була незмінною.

Таблиця 1

**Валовий регіональний продукт
(рейтинг регіонів складено за 2013 р.)***

(у фактичних цінах; млн грн)

	2000**	2005	2010	2011	2012	2013
Україна	137993	441452	1082569	1302079	1459096	1522657
м. Київ	15715	77124	196639	223774	275685	312552
Донецька	17278	58044	128986	161021	170775	164926
Дніпропетровська	13163	41227	116136	140020	147970	152905
Харківська	8271	25618	65293	76866	82223	83315
Одеська	7072	20762	53878	61499	64743	69760
Київська	5926	15362	44953	59154	69663	68931
Львівська	5850	17192	41655	52103	61962	63329
Полтавська	5712	18099	44291	52252	56580	58464
Луганська	6403	19716	45541	57202	58767	55108
Запорізька	7568	19968	42736	49525	54828	54352
АР Крим	4085	12848	32426	38220	44536	46393
Вінницька	3802	10207	23589	29099	33024	36191
Івано-Франківська	3117	9622	20446	26752	32286	33196
Черкаська	3179	9014	22354	27012	31265	33087
Миколаївська	3314	9553	24055	27633	29205	32030
Сумська	3495	8025	18333	22907	24933	26765
Хмельницька	2949	7958	18096	22843	26237	26426
Житомирська	2835	7430	18743	21928	24849	25676
Кіровоградська	2159	6877	15749	20041	22056	25313
Чернігівська	3073	7627	17008	21165	23934	24237
Рівненська	2513	7263	15882	19302	21795	22004
Закарпатська	2151	6700	15299	18054	21404	21400
Херсонська	2348	6469	15649	18448	19357	20767
Волинська	2195	6553	14429	17637	20005	20622
Тернопільська	1853	5137	12726	16294	17957	18085
Чернівецька	1313	4234	9892	11969	13166	13757
м. Севастополь	654	2823	7785	9359	9891	11066

*Складено на основі: Валовий регіональний продукт за 2013 рік. Статистичний збірник. (Державний комітет статистики України) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

** У 2000 р. вказано загальний обсяг валової доданої вартості (ВДВ) за регіонами, з 2005 року вказано валовий регіональний продукт.

Аналіз капітальних інвестицій, освоєних регіонами (Таблиця 2), свідчив, що, порівняно з Києвом, який освоїв у передвоєнному 2013 р. 70321 млн. грн, Донецька область освоїла у 2, 51 раза менше, Дні-

пропетровська – у 3, 34, Харківська – 7, 56; Одеська – 5, 92; Львівська – 7, 6; Луганська – 6, 18; Закарпатська – у 26, 57 разів менше і т. п. Наголошу, що такою була ситуація за президентства В. Януковича. (Про ситуацію у регіонах упродовж двох років російсько-української війни дають уявлення дві останні колонки Таблиці 2).

Таблиця 2

	Освоєно (використано)					
	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Україна	189061	259932	293692	267728	...	...
Україна*	180576	241286	273256	249873	219420	273116
Автономна Республіка Крим	6927	16911	18332	15453	...	...
області						
Вінницька	3545	5081	5824	6110	5675	7373
Волинська	1767	2577	3255	3327	3390	6167
Дніпропетровська	16017	22116	22509	21290	20357	25920
Донецька	14994	26802	31722	27912	13156	8304
Житомирська	2011	2520	2893	3005	2905	4044
Закарпатська	2205	3052	2736	2646	2639	3778
Запорізька	7964	6677	7204	6839	7034	7794
Івано-Франківська	4379	4256	5167	4797	6837	9609
Київська	11331	17673	20367	20697	19653	24359
Кіровоградська	2123	3993	4576	3224	3122	4057
Луганська	5646	6980	8223	11369	5223	2060
Львівська	8830	12114	11173	9817	9555	13387
Миколаївська	4422	4298	4696	5009	3771	5990
Одеська	9724	9347	14631	11872	9361	9984
Полтавська	6289	7859	10218	9536	8828	8338
Рівненська	1937	2566	2771	2837	2805	4334
Сумська	2188	3022	2871	2721	2798	3663
Тернопільська	2138	2524	3375	2976	2590	3828
Харківська	8063	13035	14759	9293	8032	11247
Херсонська	1891	2688	2436	2125	2208	3107
Хмельницька	2948	3547	3489	3638	4078	6809
Черкаська	2831	3225	3781	3413	3262	4486
Чернівецька	1715	1794	2229	2257	1687	2789
Чернігівська	1891	2397	2737	2842	2621	3550
міста						
Київ	53726	71143	79614	70321	67833	88139
Севастополь	1559	1735	2104	2402	...	...

Капітальні інвестиції за регіонами (у млн грн)*

*Складено на основі: Державна служба статистики України. Капітальні інвестиції в Україні. 2010–2015. Статистичний збірник. – К., 2016. – С.56 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

З урахуванням ситуації, що склалася, варто відзначити, що у роки президентства В. Януковича акцентування політичного регіоналізму (в умовах зміцнення президентської влади) дещо зменшилося. «Вихід» регіоналізму на центральний рівень унаслідок перемоги *свого* президента на президентських виборах, як і перетворення регіональної партії (зокрема, ПАРТІЇ РЕГІОНІВ) у партію влади, що мала можливість контролювати центральні інститути й органи (парламент, уряд), призводив до деструктивних трансформацій на рівні держави, про що по-своєму говорили критики «донецького регіоналізму», ідеологія якого базувалася, як стверджувалося, на приматі права держави, беззаперечній покорі її лідеру і правлячій партії, підпорядкуванні індивідуальній волі державній владі та жорсткому придушенні інакомислення і свободи слова; зневажливому ставленні до ліберальних та демократичних цінностей; відторгненні необхідності критичного і незалежного мислення; денационалізації свідомості українців. У «донецькому регіоналізмі» аналітики добачили навіть базис для «зародження і еволюції тоталітарного режиму в Україні», насадження культу особистості Януковича, інституціоналізацію «насильства та репресій відносно всіх форм інакомислення, з одного боку, і організації удаваного консенсусу в соціумі, з іншого», та, відповідно, придушення політичної опозиції й встановлення «диктатури партії» [56].

Втікши до Росії, В. Янукович намагався проштовхнути ідею «самовизначення областей» у складі України (завуальовану ідею федералізації Української держави, що лобіюється Росією) на референдумах. При цьому, зверну увагу, поради щодо децентралізації влади в Україні за рахунок зміцнення «самоуправління» озвучили представники Європи (посол Франції А. Ремі; очільник ПАСЄ А. Брасер та ін.), не враховуючи, що в умовах української політичної дійсності це може бути кроком до розпаду країни.

Одним із потужних ресурсів, який залучали (й залучають) собі на службу очільники регіональних політичних режимів, залишаються засоби масової інформації, Інтернет-ресурси. Серед функцій, виконання яких покладалося на них їхніми власниками, це не тільки, власне, інформування «підлеглого» населення: їхні функції зумовлювалися/зумовлюються поточною ситуацією. Так, проана-

лізувавши випадок телевізійного каналу «Україна» та Інтернет-ресурсу <http://kanalukraina.tv>, ми з'ясовуємо, найперше, таке:

– за даними, що поширюються безпосередньо самим каналом «Україна», він входить до ТОВ «Медіа Група Україна», яка об'єднує також молодіжний телеканал «НЛО TV», тематичні канали «Футбол 1»/«Футбол 2», тематичний канал Індіго TV, «Регіональну Медіа Групу», сейлз-хаус «Медіапартнерство», компанію «Діджитал Скрінз» (oll.tv), продакшн-компанії «Теле Про», Front Cinema та «Допоможемо ТВ», а також холдинг «Сьогодні Мультимедіа»;

– канал має потужне покриття, яке(за тими самими даними на початок 2016 р.) становило 93, 4% всіх домогосподарств України;

– сигнал каналу поширюється за допомогою широкого спектра мереж: аналогової передавальної мережі, кабельних мереж, мережі цифрового мовлення T2 і через супутник;

– пропонуваній глядачу продукт – найрізноманітніший: «в ефірі інформаційне, пізнавальне, розважальне, художнє і спортивне мовлення». Крім того, канал сповіщає, що «активно розвивається виробництво власних телепрограм, фільмів і серіалів» [57].

Але звернемо увагу на інший момент:нині одним із найпотужніших проектів каналу є запущений у серпні 2014 р. проект «Гуманітарний штаб “Допоможемо”» Р. Ахметова. Останній був створений, як стверджується його засновниками, «для надання максимальної допомоги всім мирним жителям Донецької та Луганської області, що постраждали внаслідок військових дій» [58]. Тобто, можна стверджувати, що серед нинішніх функцій каналу і Фонду, а також Штабу, акцентується функція «відмивання» образу Р. Ахметова у Донбаському регіоні. Його образ потьмянів у 2014 р., коли Ахметов «повірів обіцянкам Суркова і не виніс в одну хвіртку тоді ще нечисленних деєнерівських вождів», але за кілька років війни і тисяч смертей, «частина яких точно на совісті Ахметова», він «захотів стати патріотом» [59].

«Запросивши війну» на Донбас, але прорахувавшись, Р. Ахметов намагався і далі керувати «своїм регіоном» (чи, як зазначали експерти, «Ахметовським автономним округом» [60]). У 2015 р., за повідомленням ЗМІ, під впливом Р. Ахметова, який

сподівався, що українська влада прийме ідею «особливого статусу Донбасу», з будинку так званої «воєнної комендатури “ДНР”» прибрали прапор терористів, а у Донецьку запрацював банк Ахметова – ПУМБ, оскільки олігарх сподівався, що саме він (у разі реалізації сценарію «особливий статус Донбасу») буде єдиною персоною, якій під силу буде здійснювати політичний (на рівних з Києвом), економічний (через відбудову зруйнованої інфраструктури разом з європейцями та іншими територіями України), управлінський контроль за регіоном і людьми, для яких він «свій» [54].

Інформування про діяльність свого благодійного фонду через підконтрольні ЗМІ, як і діяльність Фонду на окупованих Росією частинах Донеччини і Луганщини, спрямовувалися на те, щоб і надалі зберігати соціальний, а отже, й потенційно політичний вплив у регіоні.

Показово, що разом із підтримкою представників незахищених верств населення, Р. Ахметов підтримував і групу Д. Пушиліна, намагаючись зберегти власні активи, що залишилися в зоні війни [54].

На фоні російсько-української війни в частинах Луганської та Донецької областей Росія (відмовившись сьогодні від пропаганди проекту «Новоросія»), в свою чергу, докладає зусиль для створення «атрибутів державності», що зумовило визнання нею на початку 2017 р. паспортів «ЛНР» та «ДНР». У «республіках» була проведена «націоналізація» підприємств, на специфіку якої звернули увагу ЗМІ, зазначивши роль й зацікавленість того ж таки Р. Ахметова у її проведенні. Зокрема вказувалося (див.: [61]) на те, що:

– шахтарі, які працюють на ТОВ ДТЕК «Свердловантрацит», як і «ополчення» міста, знали про підготовку націоналізації ще з 2016 р., а ініціатором «націоналізації» називали Р. Ахметова, який підтримав «вільний Донбас», «возить гуманітарку», а в Україні на нього тиснуть політичні опоненти;

– менеджери ТОВ ДТЕК (приміром, К. Скрипник) неодноразово говорили про «націоналізацію» і привозили на шахту «потенційних інвесторів» із Осетії, Чечні, «Росії та Криму»;

– весь цей час шахти ТОВ ДТЕК працювали, відвантажуючи вугілля в Росію, даючи план і отримуючи зарплату «за простій»

без оголошення простою. Профспілка не втручалася, переконуючи, що «так треба»: «Треба допомогти Ахметову, з яким веде війну Порошенко»;

– необхідність «націоналізації» пояснювалася необхідністю самостійності у виборі партнерів. Крім того, наголошувалося, що «якщо ми примусимо Україну купувати наше вугілля, вони нас визнають як державу».

Час від часу проговорюється питання проведення виборів і, таким чином, «узаконення» (легалізації) чинної влади на непідконтрольній Україні території. У разі повернення цих територій (з широкими повноваженнями й механізмом блокування рішень центру під українську юрисдикцію) республіки-«троянські коні» будуть (разом з іншими інструментами російського впливу) провідниками волі Росії в Україні. Таким чином, Україна матиме регіональний політичний режим, керований з Москви.

Р. Ахметов же сподівається на інше. Нині він намагається закріпити свою владу в підконтрольній Україні частині Донеччини і Луганщини. Про це, наприклад, свідчить заява, зроблена нинішнім очільником Донецької військово-цивільної адміністрації П. Жебрівським на адресу Р. Ахметова у зв'язку з втручанням останнього у процес створення об'єднаних громад в області: «Є ДТЕК, який, на жаль, почав власну політику. Я попереджаю власників ДТЕК – займайтеся господарчою діяльністю, не лізьте в політику. На жаль, є один із представників ДТЕК, яка чомусь вирішила, що під ДТЕК буде сформована велика Добропільська громада. Не допущу цього. Буде те, що на користь людям – наближення адміністративних послуг» [62].

Тож, якщо подивитися на сучасну ситуацію в державі, то вона далеко неоднозначна. Відбуваються зміни в Західному регіоні України, де, зокрема, відкрито про свою антиукраїнську позицію заявляють монахи Почаївської лаври, які закликають росіян прийти на Західну Україну та переконують людей «у доцільності утворення монархії з “батюшкою-царем” на чолі» [63]. Голова Закарпатської обласної ради М. Рівіс у жовтні 2016 р. прямо заявив, що Кабміну потрібно більше приділяти уваги Закарпатській області, якщо він хоче бачити її у складі України [64]. Ця

думка по-своєму співзвучна не лише ідеям Ледиди, викладеним вище: позиція М. Рівіса близька представникам інших політичних сил – С. Деркачу, С. Ратушняку, О. Анталу, В. Якубцю тощо, яким не чужа ідея Закарпатської автономії* [65].

На Волині, де про сепаратизм раніше не йшлося, ситуація змінилася: у березні 2017 р. ЗМІ констатували в регіоні «не лише правовий нігілізм, безвідповідальність окремих місцевих політиків, але й нестримне бажання певних осіб взяти регіон під свій повний контроль, що межує із сепаратизмом і, в кінцевому підсумку, загрожує існуванню України як унітарної держави» [66]. На Харківщині (після смерті у 2016 р. Марка Добкіна) ЗМІ почали писати і про смерть «бізнес-князівства» Добкіних, ретельно вибудованого Добкіним-батьком, та формування нового регіонального клану на чолі з В. Рабиновичем і Є. Мураєвим (при збереженні влади Г. Кернеса, який із тримача «харківського общака» свого часу перетворився у поважного бізнесмена) [32]. Фактично маємо справу із трансформацією регіонального політичного режиму, представники якого відпрацьовують інструменти посилення свого впливу безпосередньо в регіоні та, відповідно, у взаєминах з центральною владою. Показовими є нинішні риси Харківщини: вона є тим одним із регіонів (разом із Донецькою та Луганською областями), де прозорість, за даними українського представництва міжнародної антикорупційної мережі Transparency International та партнерів з Інституту політичної освіти (команда експертів яких виміряла прозорість 25 українських міст за 91 показником, що охоплює 13 сфер: інформацію про роботу органів місцевої влади; доступ та участь; закупівлі; житлову політику; бюджетування та контракти; гранти, виділення фінансів; соціальні послуги; кадрові питання; професійну етику та конфлікт інтересів; землекористування та будівельну

---

*Представники Закарпаття часто покликаються на результат місцевого референдуму, проведеного в регіоні 1 грудня 1991 р. – водночас зі всеукраїнським референдумом щодо проголошення незалежності, на якому 78,6% його учасників висловилися за проголошення Закарпатської області спеціальною самоврядною територією у складі незалежної України, і результати якого не були реалізовані.

політику; комунальні підприємства; комунальне майно та освіту), найнижча: її бали коливаються у межах від 13, 4 до 35, 1 [67]. Найменш прозорим містом став Северодонецьк. До п'ятірки найменш прозорих міст потрапив і Харків [67]. Крім того, Харківщина є тим регіоном, в якому на початку 2017 р. мешканці «найбільше» (разом із жителями Донеччини) підтримували автономію у складі України – 23 % [68].

Іншим «сигналом», що по-своєму свідчить про емансипацію регіонів, є той факт, що минулого, 2016, року, перевищивши свої повноваження, сім обласних рад ухвалили рішення, згідно з якими мають бути встановлені договірні відносини у розподілі повноважень між державою і регіонами [69]. Таким чином, регіони виказують готовність до федералізації (а, можливо, й до розпаду держави?). Такі «бажання» мають під собою ідентифікаційне підґрунтя, адже у березні 2017 р. (за результатами опитування Центру Разумкова, проведеного 3–9 березня 2017 р., серед 2016 респондентів в усіх регіонах України за винятком окупованих територій при похибці 2, 3%) 22% україномовних громадян, 33% російськомовних та 34% двомовних в Україні вважають себе громадянами колишнього ССРСР [70].

По-своєму непокору центральній владі демонструють місцеві ради, про що свідчить поведінка останніх щодо декомунізації України. Так, у травні 2016 р. розпорядженням голови Одеської обласної державної адміністрації було перейменовано близько 300 вулиць у населених пунктах як Одеської області, так і безпосередньо в місті Одесі. Були перейменовані, зокрема, такі вулиці, як Дніпропетровська дорога, Героїв Сталінграда, проспект Маршала Жукова, вулиця Чапаєва, десяток Чапаєвських провулків та ін. Вулиці здобули назви Героїв Крут, Івана і Юрія Липи, Івана Мазепи, Романа Шухевича, Семена Палія, Бернардацці. З'явився проспект Небесної сотні. Утім, Одеська міська рада під час сесії 26 квітня 2017 р. затвердила назви 1531 топоніма (вулиць, провулків, проспектів тощо), повернувши частині вулиць попередні назви(зокрема, «повернулися»: вулиця 25-ї Чапаєвської дивізії, вулиця і провулок Бабушкіна, вулиці Гайдара, Белінського, Бадаєва, Терешкової, проспект Маршала Жукова і т. п.) [71].

Подібна ситуація склалася і, приміром, у Корсунь-Шевченківському Черкаській області, де міська рада наприкінці березня 2017 р. змінила назви топонімів, що з'явилися внаслідок декомунізації [72].

У цій ситуації аналітики, позитивно оцінюючи ухвалення «Концепції реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні» [73] (на початку 2017 р.), зазначали [69] низку недоліків у роботі:

– уряду, який «не створив системи оперативного реагування на виклики, що виникають при проведенні реформи і не здійснював належного супроводу потрібних для реформи законопроектів у Верховній Раді України»;

– Верховної Ради України, яка «не проявила активності в оперативному розгляді законопроектів, що потрібні реформі». Тож ухвалені рішення щодо «субвенцій у 2017 р. на підтримку об'єднаних територіальних громад, розвитку окремих територій та ДФРР узагалі суперечать концепції реформи, базовим законам про добровільне об'єднання громад та про засади державної регіональної політики, а отже, мають бути переглянуті».

Регіони заявляють про себе створенням регіональних політичних партій: на початок 2017 р. в Україні діяли партії з, так би мовити, «регіональним акцентом» – ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ОДЕСЬКА ПАРТІЯ», Політична партія «Патріоти Волині», ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ХЕРСОНЦІ», Політична партія «Українська Галицька партія», Всеукраїнське об'єднання «ЧЕРКАЩАНИ»*. Такий процес відбувається на тлі руйнування у свідомості населення в час після Революції Гідності образу «партії влади» (попри те, що на останніх парламентських виборах «Блок Петра Порошенка» і «Народний фронт» підтримали 40% виборців): на початку 2017 р., за даними соціологічних досліджень, підтримка партійних лідерів, яким електорат висловлював довіру, стрімко скорочується – в разі [74].

Своєрідна «регіональна непокора» була продемонстрована Президенту П. Порошенку під час розгортання торговельної

---

*Написання назв партій – згідно із вказаними реєстратором на сайті Міністерства юстиції України.

блокади ОРДЛО, коли низка голів держадміністрацій і місцевих рад, в одних випадках, всіляко підтримувала блокаду (чи потурала їй), в інших – спостерігала за розгортанням подій і вичікувала.

Поведінка влади у Києві і, зокрема Президента П. Порошенка, схиляє експертів до думки, що останній «запропонує місцевим "князькам" місця в парламенті в обмін на підтримку на президентських виборах» [75], що, по-перше, свідчить про слабкість Президента, центральної влади, а по-друге, про відсутність політичної волі змінювати ситуацію в «захопленій державі» на користь демократизації процесів, проведення реформ в інтересах усього суспільства й захисту національних інтересів України тощо.

Таким чином, можна твердити, що існування *політичних регіонів* і, відповідно, *регіональних політичних режимів*, таїло і таїть у собі (як показали, насамперед, події в АР Крим і в українському Донбасі) деструктивний заряд для країни, що набирає ваги, насамперед, за відсутності адекватної регіональної політики в державі, що одним дозволяє твердити про «захоплення держави», другим – про те, що українська унітарність – фейк, третім – виявляти нестримне бажання переписати Конституцію і федералізувати державу.

Отже, вищевикладене дозволяє твердити, що функціонування регіональних політичних режимів забезпечується найрізноманітнішими засобами:

- незмінністю еліти (кланів) при владі, зорієнтованої на самостійність у контролі за регіоном і його ресурсами (фінансовими, сировинними, людськими тощо);
- наданням центральною владою певних преференцій області/решіону в політичному чи економічному сенсі (уможливлення «економічних автономій»);
- розвитком у позитивному чи негативному ключі «ідеї регіону» елітою в центрі і на місцях;
- своєрідним «схрещенням» регіоналізму з популізмом;
- створенням неформальних інститутів, які підмінюють формальні інститути та політичні й економічні (шляхом

організації контрабандних шляхів, створення умов для нелегального видобутку сировинних ресурсів) практики;

- створенням специфічних інститутів (наприклад, подвійного громадянства, земляцтв, «місцевих» партій та ін.), які діють в інтересах регіональної еліти;

- використанням засобів масової інформації;

- використанням інститутів соціалізації для насадження «регіональної психології»;

- маніпуляцією інформацією (фактами минулого і сьогодення);

- критикою держави з антидержавницьких позицій;

- глорифікацією особливостей (унікальності) та «заслуг» області/регіону перед державою;

- впровадженням специфічної політики регіональної ідентичності;

- заграванням елітою прикордонного регіону з владою та елітою сусідньої держави;

- створенням економічних умов, за яких унеможливорюється зміцнення та кількісне зростання середнього класу;

- спрощенням соціальної структури регіонального соціуму (найбільші прошарки – бюджетники, пенсіонери, маргінали, мінімізований середній клас);

- створенням умов, які блокують повноцінний розвиток громадянського суспільства, що унеможливорює спротив режиму. Натомість – підтримка організацій, які забезпечують стійкість регіонального режиму та забезпечують його визнання мешканцями регіону;

- створенням регіональної системи покарань і заохочень, залякування і примусу;

- підживленням регіонального сепаратизму;

- використанням «кишенькових» терористів і війни у процесі «торгівлі» з центральною владою чи її шантажу;

- зовнішнім втручанням (що в той чи інший спосіб запускає механізм ерозії держави) та ін.

Деструктивними наслідками діяльності безвідповідальних еліт та розбудованих ними режимів є:

- протиставлення регіонів держави у системі координат *наші* – *їхні* (лідери, герої, цінності, можливості, заслуги, права й обов'язки, перспективи тощо), що призводить до все нових ліній розламу в соціумі. Культивация «політики розколу»;
- «консервация» політико-економічної, соціально-культурної та ін. ситуації у регіоні та відмова від реформ;
- пасивність суспільства;
- використання елітою «переваг» регіону у «торгівлі» з центром та культивування непокори центру;
- трансформація *ідеї регіону* в *ідеологію регіоналізму* чи *федералізму*;
- колабораціонізм регіональної еліти;
- регіональні антиукраїнські настрої;
- регіональний сепаратизм;
- відтік населення з областей;
- етнічні чистки українців (див. про це детальніше: [76])
- виведення регіону з юрисдикції України.

-
1. [Сайт «Деловая столица»] Сквирский князь [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.dsnews.ua/politics/vdart12993>
  2. [Сайт «job-sbu.org.Антикоррупционный портал»] Украинские князьки. Кто и как поделил страну [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://job-sbu.org/ukrainskie-knyazki-kto-i-kak-podelil-stranu-39579.html>
  3. [Сайт «Тут був я»] Ковалівка. Земля Її мрії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://tutbuv.com/?p=2645>
  4. [Сайт «Корреспондент.net»]ОРД: Донеччина: региональные князьки и корольки [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://blogs.korrespondent.net/blog/users/3213031-ord-donetchyna-rehyonalnye-kniazky-y-korolky>
  5. [Сайт «Житомир.info»] Региональные князьки и корольки: Житомирщина [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.zhitomir.info/news_18636.html
  6. [Сайт «Интернет проект «Віртуальне місто Рівне»] Региональные князьки и корольки: Ровенщина (2008 год) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.rivne.org/history/rich2008.php>
  7. [Сайт «Новости Украины. События в мире»] Региональные князьки и корольки: Сумщина [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://noviny.su/VV-00000214.html>

8. [Сайт «Новости Украины. События в мире»] Региональные князьки и короляки: Харьковщина [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://noviny.su/VV-00000213.html>

9. [Сайт «ЧАС»] Буковинський клан [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.chas.cv.ua/33_07/1.html

10. [Сайт «FreeVoiceInformationanalysis»] Крючок Р. Україна олігархічна [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://iac.org.ua/ukrayina-oligarhichna/>

11. [Сайт «Тижень.ua»] Олігархи знову поділили Україну. Вибори як перерозподіл сфер впливу та війна за вотчини [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/150013>

12. [Сайт «ТСН. Україна»] В Україні завдяки децентралізації можуть з'явитися приватні міста і села [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://tsn.ua/ukrayina/v-ukrayini-zavdyaki-decentralizaciyi-mozhut-z-yavitisya-privatni-mista-ta-sela-863394.html>

13. [Сайт «Закарпаття онлайн»] Є ідея замкнути Закарпатську область як феодальний клан – Ткачук [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakarpattya.net.ua/News/154422-IE-idea-zamknyty-Zakarpatsku-oblast-ia-kefeodalnyi-klan-%E2%80%93-Tkachuk-VIDEO>

14. [Сайт «depo.ua»] Бурштинокопачі та забудовники: Коли розженуть приватні армії у регіонах [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.depo.ua/ukr/politics/koli-siloviki-rozzenut-bandi-novitnih-titushok-20170406551178>

15. Philipp Ther. *TheNewOrderontheOldContinent. AHistoryofNeoliberal-Europe* (Originaltitle: *DieneueOrdnungauf dem alten Kontinent. Eine Geschichte des neoliberalen Europa*). – Suhrkamp Verlag Berlin 2014. – 432 p.

16. [Сайт Радіо Свобода] Огляд української преси [Електронний ресурс]. – 2001. – 5 грудня. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/884001.html>

17. Цит. за: Дем'янчук В. А. Державотворча праця Івана Геля у Львівській обласній раді першого демократичного скликання (1990–1991 рр.) // Гілея. – 2015. – Вип. 101. – С.109.

18. Пятьдесят семьвопросов избирателей Президенту России. – М.: б. и., 1996. – 78 с.

19. [Офіційний веб-портал Верховної Ради України] Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки. Верховна Рада УРСР; Закон від 12.02.1991 № 712-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/main/o600/page4>

20. [Офіційний веб-портал Верховної Ради України] Про введення в дію Закону Української РСР «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки» та про поповнення складу Верховної Ради Кримської АРСР; Верховна Рада УРСР; Постанова від 12.02.1991 № 713-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/main/o600/page4>

21. [Сайт «Обозреватель»] Ислямов: Крым никогда не был украинской автономией [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.obozrevatel.com/politics/12945-islyamov-kryim-nikogda-ne-byil-ukrainskoj-avtonomiej.htm>

22. [Офіційний веб-портал Верховної Ради України] Об органах государственной власти Крымской Автономной Советской Социалистической Республики Органы власти АРК. Верховная Рада АРК; Закон от 10.09.1991 № 119-1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon5.rada.gov.ua/krym/show/rb0119002-91>

23. Тезисы политической платформы Республиканского движения Крыма [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/rdk.htm>

24. Див. про це детальніше: Кармазіна М. Становлення та трансформація політичної влади в Автономній Республіці Крим (1991 – початок 2014 рр.) // Політичний процес в Автономній Республіці Крим: особливості, суперечності, прорахунки (1991 – 2014 рр.) / Аналітична доповідь. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. – С.6 – 32.

25. Стратегия и тактика Милли Фирка на современном этапе (2009–2011 гг.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.millifirka.org/content/1540>

26. [Сайт Міллі Фірка] Програма Милли Фирка «Крымские татары: Стратегия XXI века» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.millifirka.org/content/GJGD/title/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%BC%D0%B0-%D0%9C%D0%B8%D0%BB%D0%BB%D0%B8/#content6863>

27. [Сайт «Судебно-юридическая газета»] У Гройсмана решили преступить все советские законы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sud.ua/ru/news/obshchestvo/102807-y-grojsmana-reshili-prestypit-vse-sovetskie-zakoni>

28. [Сайт Интернет-ресурсу delo.ua] Украинские «воры в законе» работают на Россию – Деканойдзе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://delo.ua/ukraine/ukrainskie-vory-v-zakone-rabotajut-na-rossiju-dekanoidze-319687/>

29. [Сайт «Украинская правда»] Галина Сеньк. Правда о деньгах Лазаренко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/rus/columns/2013/09/13/6997857/>

30. Кучма Л. Д. После майдана: Записки президента. 2005 – 2006. – Киев: Довира; Москва: Время, 2007. – 688 с.

31. [Сайт «Украинская правда»] Нестор Шуффрич: Литвину по морде могут дать, но убить – за это не стоит волноваться [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2007/03/13/4414531/?attempt=1>

32. [Сайт «Корупція»] Вінницькі, харківські, чернівецькі, донецькі: з чого починалися українські клани [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://korupciya.com/vinnitski-harkivski-chernivetski-donetski-z-chogo-pochinalisya-ukrayinski-klani-foto/>

33. [Сайт «OnlineЕкспрес»] Генерал Москаль «наїхав» на клан Балог [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://expres.ua/news/2016/12/21/219044-general-moskal-nayihav-klan-balog>

34. [Сайт «Обозреватель»] Юрій З. Смирнов. Чому клан Балог агітує за угорську партію? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.obozrevatel.com/blogs/10958-chomu-klan-balog-agitue-za-ugorsku-partiyu.htm>

35. [Сайт «депоЗакарпаття»] У Закарпатській ОДА прокоментували заяву Угорщини про угорські автономії в сусідніх країнах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zak.depo.ua/ukr/zak/u-zakarpatskiy-oda-prokomentovali-zayavu-ugorschini-pro-ugorski-avtonomiyi-v-susidnih-krayinah-20170326543832>

36. [Сайт «Радіо Свобода»] Ідеологічна провокація в центрі Ужгорода. Що зробить українська влада? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/28489481.html>

37. [Сайт «Капітал»] Будапешт готов піддерживать венгерские автономии в соседних страна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.capital.ua/ru/news/88049-budapesht-gotov-podderzhivat-vengerskie-avtonomii-v-sosednikh-stranakh>

38. [Сайт «Центральна виборча комісія»] Вибори народних депутатів України 2012. Відомості про підрахунок голосів виборців в одномандатному виборчому окрузі. Одномандатний виборчий округ №94. Київська область. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP040?PT001F01=900&pf7331=94>

39. [Сайт «Lb.ua»] Суслов Евгений Иванович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://lb.ua/file/person/266_suslov_evgeniy_ivanovich.html

40. [Сайт «Центральна виборча комісія»] Вибори народних депутатів України 26 березня 2006 року. Алфавітний покажчик народних депутатів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001>

41. [Сайт «Центральна виборча комісія»] Позачергові вибори народних депутатів України 30 вересня 2007 року. Алфавітний покажчик народних депутатів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001>

42. [Сайт «СТРАНА.ua»] Москаль заявил, что отбил у клана Балого Закарпатскую область [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://strana.ua/news/34961-moskal-zayavil-chto-otbil-u-klana-balogi-zakarpatskuyu-oblast.html>

43. Кармазіна М. С. Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Донецька. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. – 232 с.

44. [Сайт «Lb.ua»] Розбірки в Мукачеві: Балоба vs Ланьо [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://lb.ua/news/2015/07/13/310814_rozbirki_mukachevo_baloga_vs_lano.html

45. [Сайт «Lb.ua»] ПС виложив свою версію подій в Мукачеві [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://lb.ua/society/2015/07/12/310726_ps_vilozhil_versiyu_sobitiy.html

46. [Офіційний веб-сервер Центральної виборчої комісії] Вибори народних депутатів України. 2012. Алфавітний показник кандидатів у народні депутати України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wP401?pt001f01=900&lit=203&current_row=1

47. [Офіційний веб-сервер Центральної виборчої комісії] Позачергові вибори народних депутатів України. 2014. Алфавітний показник кандидатів у народні депутати України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/WP401?pt001f01=910&lit=203&current_row=31

48. [Сайт «Апостроф»] Ланьо визнав, що він лідер кримінальної групировки «Блок» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://apostrophe.ua/news/society/2015-07-19/lano-priznalsya-cto-on-glavar-kriminalnoy-grupirovki-blyuk/30>

49. [Сайт «Деловая столица»] Силовики по виклику [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dsnews.ua/economics/vdart14636>

50. [Офіційний веб-портал Верховної Ради України] Про охоронну діяльність Верховна Рада України; Закон від 22.03.2012 № 4616-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4616-17>

51. [Офіційний веб-портал Верховної Ради України] Про затвердження переліку спеціальних засобів, придбання, зберігання та використання яких здійснюється суб'єктами охоронної діяльності Кабінет Міністрів України; Постанова, Перелік від 11.02.2013 № 97 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/97-2013-%D0%BF/paran8#n8> .

52. [Сайт «Радіо Свобода»] «Приватні армії» олігархів стали базою для створення добровольчих батальйонів – експерт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/26962115.html>

53. [Микола Томенко. Персональний сайт] Микола Томенко: в Україні мають бути заборонені «приватні армії» олігархів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tomenko.ua/komentari/mykola-tomenko-v-ukrajini-mayut-buty-zaboroneni-pryvatti-armiji-oliharhiv/>

54. [Сайт «24 канал»] В війні на Донбасі переможець тільки один – Ахметов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://24tv.ua/ru/v_vojne_na_donbasse_pobeditel_tolko_odin_ahmetov_n613232

55. [Сайт «депоЗакарпаття»] Медведчук та Балоба взялися за створення Закарпатської народної республіки? [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://zak.depo.ua/ukr/zak/yak-zakarpatski-deputati-zgadali-pro-avtonomiyu-ta-chomu-05042016200000>

56. [Сайт «Радіо Свобода»] Віктор Каспрук. В Україні повернуто ідеологію в освіту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/24216021.html>.

57. [Сайт телеканалу «Україна»] Про канал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kanalukraina.tv/ua/about>

58. [Сайт «Гуманітарного штабу “Допоможемо”». Фонд Ріната Ахметова] Про проект [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dopomozhemo.kanalukraina.tv/ua/>

59. [Сайт «Экономические известия»] Почему Ахметов вдруг решил вернуть Донбасс в Украину, – Березовец [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.eizvestia.com/news_politics/full/215-pochemu-ahmetov-vdrug-reshil-vernut-donbass-v-ukrainu-berezovec

60. [Сайт «Политическое обозрение»] Украина феодальная: кто «держит» украинские регионы? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politobzor.net/show-68906-ukraina-feodalnaya-kto-derzhit-ukrainskie-regiony.html>

61. [Сайт «Информационное сопротивление»] Олена Степанова. «Гудящий апгрейд»: шахтеры и "ополчение" знали о готовящейся "национализации" еще в 2016 году [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sprotyv.info/ru/news/kyev/gudyashchiy-apgrejd-shahtery-i-opolchenie-znali-o-gotovuyashcheysya-nacionalizacii-eshche-v>

62. [Сайт «Facenews»] Глава Донецкой области сделал громкое заявление в адрес Ахметова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facenews.ua/news/2017/347000/>

63. [Сайт «Місто»] Сепаратизм в Почаївській лаврі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gazeta-misto.te.ua/separatyzm-v-pochajivskij/>

64. [Сайт «UNIAN»] Якщо уряд хоче бачити Закарпаття у складі України, то треба не забувати про регіон – голова облради [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/politics/1569052-yakschouryad-hoche-bachiti-zakarpattya-u-skladi-ukrajini-to-treba-ne-zabuvati-pro-region-golova-oda.html>

65. [Сайт «depo.ua»] Почему закарпатские "князьки" мечтают о судьбе "Моторолы" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.depo.ua/rus/politics/chomu-zakarpatski-knyazki-mriyut-pro-dolyu-motoroli--19102016170000>

66. [Сайт «Волинська правда»] Від сепаратизму врятують вибори [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.lutska.ua/ukr/news/108907/>

67. [Сайт «Радіо Свобода»] Рейтинг прозорості міст України. Про що говорять оцінки? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/28506922.html>

68. [Сайт «Gazeta.ua»] Харків'яни хочуть автономії більше, ніж усі українці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://gazeta.ua/articles/donbas/_harkivnyani-hochut-avtonomiyi-bilshe-nizh-usi-ukrayinci/765685

69. [Сайт газети «Дзеркало тижня»] Анатолій Ткачук. Про децентралізацію, успіхи, ризики і роль парламенту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/pro-decentralizaciyu-uspihi-riziki-i-rol-parlamentu-_html

70. [Сайт «ZN, ua»] Громадянами колишнього СРСР відчують себе 27% українців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dt.ua/UKRAINE/gromadyanami-kolishnogo-srsr-vidchuvayut-sebe-27-ukrayinciv-239505_html

71. [Сайт «Тиждень.ua»] Одеська міськрада повернула частині вулиць радянські назви [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/190992>

72. [Сайт «DW»] Декоммунизация на Украине спустя год: возврат к старым названиям? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dw.com/ru/%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%BC%D1%83%D0%BD%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F-%D0%BD%D0%B0-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BD%D0%B5-%D1%81%D0%BF%D1%83%D1%81%D1%82%D1%8F-%D0%B3%D0%BE%D0%B4-%D0%B2%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D1%80%D0%B0%D1%82-%D0%BA-%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%BC-%D0%BD%D0%B0%D0%B7%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8F%D0%BC/a-38623997>

73. [Офіційний веб-портал Верховної Ради України] Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні. Кабінет Міністрів України; Розпорядження, Концепція від 01.04.2014 № 333-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80>

74. [Сайт СОЦПОРТАЛ] Одна из проблем украинского общества – недоверие к политическим партиям [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://socportal.info/2017/01/10/odna-iz-problem-ukrainskogo-obshhestva-nedoverie-k-politicheskim-partiyam.html>

75. [Сайт «Цензор.нет»] Порошенко запропонує місцевим «князькам» місяця в парламенті в обмін на підтримку на президентських виборах, – Найєм [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ua.censor.net.ua/news/433908/poroshenko_zaproponuye_mistsevym_knyazkam_mistsya_v_parlamenti_v_obmin_na_pidtrymku_na_prezydentskyh

76. [Сайт «ZIK»] На Донбасі почалися етнічні чистки українців, – Снегирьов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zik.ua/news/2016/12/30/na_donbasi_pochalysya_etnichni_chystky_ukrainsiv_1018811